

תוכן העניינים

יא	פתח דבר למהדורה העברית
יג	פתח דבר למהדורה האנגלית
טו	הקדמה מאת תורקילד יאקובסן
1	מבוא: הפסיכולוגיה של עם ישראל בזמן העתיק: היבטים של חוק ודת

חלק א: אלוהים ואדם

9	פרק ראשון: בין דין לרחמים: תפילתם של נביאים
9	מבוא
11	משה
13	'מלאכי ילך לפניך'
14	'וביום פקדי ופקדתי' (תליית העוון בצאצאי החוטא)
21	שמואל
23	ידמיהו
26	יחזקאל
29	פנייה של אהבה (מידת רחמים שבדין)
32	מקבילות פונקציונליות והיסטוריות לדרכי ריסון החמה האלוהית
36	דרכי מיתון מידת הדין האלוהית
42	פרק שני: כי כאשר תדבק הגלימה אל בעליה: היבטים של הזיקה ההדדית בין האלוהי לאנושי
52	פרק שלישי: תולדות הדת במוספוטמיה

חלק ב: משפט במזרח הקדום

- פרק רביעי: אברהם, הלוחם האציל: פוליטיקה וחוקי המלחמה
בישראל בתקופת האבות
- 59
- Narû מקראי 60
מחוט ועד שרוך נעל 62
אברהם בעל הברית 66
מקבילות במקרא עצמו 71
בריתות שכרתו האבות 74
מסורות צבאיות הנוגעות לאבות 77
הדים מדרשיים 80
אור חדש על בעיית החבירו 82
מסקנות 84
- פרק חמישי: 'הכסף בא אלי': שני מחקרים לשוניים משווים
- 85
- ארמית: על אל=עברית: בא אל=לקבל' 85
עז העברי = ezzu האכדי ('כעס') 94
פרק שישי: המותר והאסור בספרות חז"ל המוקדמת: השורש דרך
'לקבל הסמכה, לקבל שלטון'
- 98

חלק ג: משפט ומטפורה

- פרק שביעי: אהבה ושמחה כדימויים לשוניים של רצון וספונטניות
בכתבי היתדות, בעברית הקדומה ובספרויות הקרובות להן
- 107
- חלק ראשון: הענקות אלוהיות במדרש לאור הענקות
מלכותיות נארבבילות 107
העדויות הלשוניות 111
הענקות מלכותיות בבילות 113
התרומות 115
המעשרות 119
התורה – מתנת אלוהים לעם ישראל 121
נספח 1: ספרות המזרח הקדום התלמודית 123

	נספח 2: אכדית וארמית	125
	נספח 3: ביטויים של רצון	126
	נספח 4: הפנים ועניינים הקשורים לפנים בספרות התלמודית	128
	נספח 5: ביטויי רצון בשפות ותרבויות שמיות שונות	128
	נספח 6: השורשים כרה וכרח	131
	נספח 7: תעודות kudurru מלכותיות ושאלות של חיתום	132
	נספח 8: 'שמחה' כרצון במדרש ספרי	134
	נספח 9: שאלות של העברה	140
	פרק שמיני: אהבה ושמחה כמטפורות של רצון וספונטניות בכתבי	
142	היתדות, בספרות העברית העתיקה ובספרויות הקרובות להן	
	חלק שני: שמחת הנתינה	142
	תרומות מרצון למקדש ולמשכן	144
	יני	148
	היבטים של רצון בקרבנות ובצדקה	155
	רצון בספר דברי הימים	161
	אהבה בתפילה	164
166	ביבליוגרפיה	
189	מפתח העניינים	
199	מפתח המחברים	
204	מפתח המילים	
	אוגריתית	204
	אכדית	204
	ארמית	205
	יוונית	206
	עברית	207
	ערבית	208
209	מפתח המקורות	

פרק ראשון

בין דין לרחמים: תפילתם של נביאים

מבוא

בנבואה הישראלית פונה אלוהים אל האדם. מכיוון שהנביא טפל לנבואה, כי הוא שליח הפנייה והדיבור בלבד ולא הפונה והדובר עצמו, ומכיוון שלעתים הוא שלוח על כורחו בכוח 'יד ה' האוחזת בו, הריהו נראה בעיני רבים כאישיות סבילה החסרה רצון עצמאי משלה. גם אם אין גישה זו צודקת בכל פרטיה, מקצת ראייה יש לה בדברי הנביאים גופם. ירמיהו אומר: 'לא ישבתי בסוד משחקים ואעלז מפני ידך בדד ישבתי כי זעם מלאתני' (יר' טו 17). וכפול ביחזקאל: 'ורוח נשאתני ותקחני ואלך מר בחמת רוחי ויד ה' עלי חזקה' (יח' ג 14).¹ בדברי הנביאים האלה 'יד ה' מסמלת את הרגשת הכוח האלוהי האוחז בנביא, הנוטל אותו בציצית ראשו והמצווה אותו לדבר ולעמוד לפני עם עוין, כוח זה מנתק את קשריו של הנביא עם החברה האנושית וממלא אותו זעם נבואי ודיכאון נפשי עמוק כאחד. 'יד ה' היא סמל להתבטלות אישיות הנביא-האדם בפני הכוח וההוד שבאישיות האלוהית. אבל הרואה רק את צד השליחות שיש בנבואה לא ראה כלום. הנביא – לא תפקיד אחר לו, אלא שני תפקידים. מצד אחד הוא המבשר הסביל של הדיבור האלוהי, שופר לפורענות ולמידת הדין. אבל מצד אחר, הוא המליץ העצמאי בבית דין של מעלה, המנסה לקרוע את רוע הגזרה בעזרת כלי זינו היחידי – התפילה והבקשה הנבואית. הוא שליח בית דין אל הנתבע, אבל שליחותו חוזרת אצל בעליה הראשון – והפעם הוא איננו שליח בית דין, אלא

* עיון זה מושתת על המאמר 'תפילתם של נביאים', מולד 245-246 (תשל"ה), במיוחד עמ' 204-209; 'עיונים בתפילה הנבואית במקרא', מ' הרן (עורך), ארץ-ישראל – מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה: ספר ח"א גינזברג, ירושלים: התכורה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה בשיתוף עם בית המדרש לרבנים באמריקה, תשל"ח, עמ' 48-54. אליהם נוספו כאן השלמות משמעותיות. המאמר נדפס לראשונה אצל א' שפירא (עורך), תורה נדרשת: חיבורים בשאלות יסוד בעולמו של המקרא, תל אביב: עם עובד, תשמ"ד, עמ' 39-87.

1 בראשונה פירשתי את יש' ח 11: 'כי כה אמר ה' אלי בחזקת היד ויסרני מלכת בדרך העם הזה' – ברוח זו חזרתי בי אחרי שאמר לי ח"א גינזברג, כי אין 'חזקת היד' בהקשר זה אלא לשון בחירה, כעניין 'ביום החזיק בידם להוציאם מארץ מצרים' (יר' לא 31).

שליח הנתבע, המנסה להמתיק את הדין. התפקיד השני הזה דורש גבורה נפשית ללא גבול ועצמאות המצפון והדעה, שהרי הנביא מתנגד לבשורה אשר הוא עצמו בישר! בתפקיד השני הזה דומה הנביא לבעל שם טוב, המצוי אצל קונו והיודע לשדל אותו. מכיון שהנביא שרוי ביחס של אינטימיות עם הקב"ה, מעז לגשת אל הערפל ולהתנגד לגזרת האלוהים. ראיה לקרבה האינטימית הזאת בין הנביא לקונו מצויה לפנינו בדברי אלוהים אל אברהם בעניין סדום ועמורה: 'המכסה אני מאברהם אשר אני עשה' (בר' יח 17); או בדברי עמוס: 'כי לא יעשה אדני ה' דבר כי אם גלה סודו אל עבדיו הנביאים' (עמ' ג 7). ואין עבד כאן לשון עבדות, אלא לשון חיבה וידידות, כדברי ישעיהו: 'הן עבדי אתמך-בו בחירי רצתה נפשי' (יש' מב 1; והשווה מא 8). והן משה רבנו, אדון הנביאים, נקרא בחיר: 'לולי משה בחירו עמד בפרץ לפני' (תה' קו 23).

כנראה, אף על פי שה' שולח נביאים בעל כורחם לבשר בשורות הנוגדות את דעתם, מעמוס (ג 7) אנו למדים שיש כביכול צורך אלוהי לתת דין וחשבון לנביא לפני עצם שליחותו, ומאברהם (בר' יח 17) אנו למדים שדברי עמוס אינם סתם כלל מופשט, אלא הלכה למעשה. הגה בבר' יח, אלוהים כמעט משמיד את סדום ועמורה, וברגע האחרון כביכול, נזכר ה' בכלל שאין הוא מביא רעה לעולם – אפילו לא לאומות העולם – בלא שיגיד את הסוד מראש לעבדו הנביא. לפיכך הוא אומר: 'המכסה אני מאברהם אשר אני עשה'. מיד כאשר הודיע ה' לאברהם על תכניתו לגבי סדום, פתח אברהם בתפילה ובתחנונים. אם התכוון ה' להשמיד את הערים החוטאות האלה, מדוע הרע הרע בעצמו ברגע האחרון ואמר לנביא? והרי ידע שיפתח מיד בתפילה ופולמוס דברים והתמקחות לא נעימה עלולים להתפתח. ואולי רצה בכך!

ישנו אפילו מקרה אחר שבו ה' העלים את סודיתכניתו מעבדו אלישע (מל"ב ד 27), כי לא רצה להתווכח עם נביאו. כשנודע לנביא מה קרה, תמה על העלמה זו ('יה' העלים ממני ולא הגיד לי') אך עם זאת פתח בתפילה, עשה מה שעשה, והחיה את הילד בתפילתו ובמעשיו. אף על פי שהנביאים יודעים כי ה' אוהבם, ישנה גבורה רבה בתפילה נבואית, ואם תמצא לומר, חוצפה ללא גבול; כי איך יתנגד בשר ודם לגזרת המלך, אפילו אם המלך אוהבו? תפילת הנביאים היא הסימן המובהק ביותר לעצמאות המחשבה והמצפון של נביאי ישראל. היד האלוהית החזקה לא נטלה מן הנביא את אישיותו הרגשית והמוסרית. הנבואה אינה סובלת נביאים נטולי לב, מחוסרי רגש. אפשר אפילו לטעון כי תפקיד התפילה קודם לתפקיד השליחות בתולדות הנבואה. אברהם אבינו לא היה שליח (כי עדיין לא היה עם) ובכל זאת נקרא נביא, ונביאותו באה לידי ביטוי אך ורק בתפילתו. כך למשל, בבר' כ 7, מצווה ה' על אבימלך: 'ועתה השב אשת-האיש כי-נביא הוא ויתפלל בעדך וחיה'. פסוק זה מביע דבר סודי: כביכול, ידי של ה' כבולות, עד אשר בשר ודם, אברהם, יבקש עליו רחמים. באופן תאורטי, יש כאן הגבלה של האוטונומיה של ה', לפחות בשלב זה של מסירת הסיפור – שהיא הגבלה מרצון. עם זאת, קשה להכחיש את דעת האומר כי לפנינו היה 'שעבוד' ממש,

בין דין לרחמים: תפילתם של נביאים

ושהנביא באותה העת לא היה אלא רב מג (שמן) קדום, או ביתר דיוק, בבואה של 'פִּהְיִן' ערבי, שהג'ין כפוף לו, ולא להיפך. ועוד נספיק להרחיב את הדיבור על הנושא הזה (ראה להלן עמ' 32-36).

אין לך תפילה ובקשה נבואית יפה יותר משל אברהם בעניין סדום, שכן היא מצטיינת בחוצפה מזעזעת כלפי שמיא: 'השפט כליהארץ לא יעשה משפט?' (בר' יח 25).

משה

כל חייו של משה רבנו, אבי הנביאים, במדבר היו תפילה אחת ארוכה להציל את ישראל ממחץ האל: בתבערה – 'ויהי העם כמתאננים רע באוני ה' וישמע ה' ויחר אפו ותבער־בם אש ה' ותאכל בקצה המחנה: ויצעק העם אל־משה ויתפלל משה אל ה' (במ' יא 2-1). בעניינה של מרים, שדיברה לשון הרע ונצטרעה: 'ויצעק משה אל ה' לאמר אל נא רפא נא לה' (במ' יב 13): משמעות המילה 'צעקה' היא תפילה ובקשה. וגם על אהרן ביקש משה רחמים וניצל – 'ובאהרן התאנף ה' מאד להשמידו ואתפלל גם בעד אהרן בעת ההוא' (דב' ט 20).

הבה נבחן שני מקרים של תפילה בחיי משה – פרשת עגל הזהב ופרשת המרגלים – המצטרפות למסכת אחידה ואורגנית.

בפרשת העגל הוא אומר: 'למה ה' יחרה אפך בעמך אשר הוצאת מארץ מצרים בכח גדול וביד חזקה: למה יאמרו מצרים לאמר ברעה הוציאם להרג אתם בהרים ולכלתם מעל פני האדמה? שוב מחרון אפך והנחם על הרעה לעמך' (שמ' לב 11-12). יש לשים לב לתכסיסי הפרקליט, הנוקט את כל אמצעי השכנוע והשידול, הכשרים והלא־כשרים, להציל את הנתבע. בחוש ראו הקדמונים את האירוניה במשחק היפה בין 'וידבר ה' אל משה לך רד כי שחת עמך' (לב 7) לבין: 'למה ה' יחרה אפך בעמך אשר הוצאת' (לב 11). פתאום בני ישראל אינם עוד, כביכול, עמו של ה', אלא עמו של משה! הפרקליט מזכיר לה' כי לא עמו של משה הם, אלא עמו של ה' אשר פעל למענם בכוחו הגדול ובידו החזקה. משה כביכול אומר: 'אל תנסה לתלות את קולד עוונם בי; אם סדחו – עמך הם ולא עמי – לא נדיבות לב יש בזה שאתה מייחסם אליי; אם אתה רוצה להפקירם, עשה כך, אבל אל תנסה לרחק את זיקתך אליהם'. הנביאים יודעים כי אלוהיהם הוא אמתי, ולכן אינם מחניפים לו: 'למה יאמרו מצרים לאמר ברעה [בשנאה] הוציאם להרג אתם בהרים ולכלתם מעל פני האדמה' (שמ' לב 12) וראה גם: 'יאמרו הגוים אשר שמעו את שמעך לאמר: מבלתי יכלת ה' להביא את העם הזה אל הארץ אשר נשבע להם וישחטם במדבר' (במ' יד 15-16; וראה גם דב' ט 29-28).

הפרקליט משתמש כאן בתכסיס רטורי עז וחצוף – כביכול בסחטנות מוסרית, כאומר: 'שמא אין דעתך שפיה עליך? אינך יודע מה אתה עושה לשמע שיצא לך אצל אומות העולם,

כאל גדול, משעה שראו בעיניהם את הנסים אשר חוללת, לא במקום סתר אלא בפומבי ובפרהסיה! אתה מחלל את שמך! או שיאמרו הגויים: רימה ה' את עמו. אמר להם שאהבם, אבל בלבו שנאם. מה עשה? הוציאם ממצרים רק כדי להרגם במדבר? או שיאמרו: אהבם, אבל לא היה בכוחו לגמור את מפעל הגאולה, והטמין את עדות כישלוננו בחולות המדבר! אלוהיו של אריסטו, שסימנו המובהק הוא אדישות, לא היה מושפע מטענה אנושית 'אגואיסטית' כזאת. אבל אל הפונה אל האדם ומתעניין בגורלו ובתגובתו למצוותיו, פותח פתח לשידולים כאלה. ישנן שתי אפשרויות: או אל אדיש, שאינו מתגלה התגלות נבואית, כי הוא בעצמו נטול אישיות ורגש; או אל אישי, בעל אישיות, הדואג מה יאמרו הגויים. הלא ה' עצמו (כעדות יח' לו 20) אינו יכול לסבול את טענת הגוים: 'עם ה' אלה ומאמצו יצאו'. אין הוא יכול לסבול ולו צל של ספק מצד הגויים כי קצרה ידו מהושע. פקפוק כזה הריהו חילול (הכתמת) שמו, והוא עצמו חייב לקדש (לנקות) את שמו על ידי גאולת עמו, אף על פי שאינה מגעת להם בדין. הצורך האלוהי הוא גורם מכריע. האל המקראי הוא אנתרופומורפי, והמערטל את האל מתכונתו האישית מקלקל את שורת האמת, ומעוות את הכתובים.

ועוד טענה: 'זכר לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך אשר נשבעת להם בך' (בעצמך, בשמך הגדול) (שם' לב 13). כאן ישנה טענה משפטית ורגשית כאחת: 'שמא לא מידת בשר ודם מידת ה', שמידת בשר ודם, אדם כותב שטר מתנה, או שטר מכר, או חוזה מן החוזים, אין הוא יכול לבטלו ולחזור בו. אבל מידת הקב"ה, כותב שטר וכורת ברית, ולפני שנתייבש הדיו חוזר בו. אין אתה יכול לנהוג בשרירות אלוהית כזאת! מלך כבול באזיקים אתה: עליך לקיים מה שהתחייבת, רוצה או לא רוצה'.

והצד הרגשי: 'זכר לאברהם ליצחק ולישראל [...] אתה אומר: אפקיר את ישראל, ואעשה אותך לגוי גדול. אך קיום ההבטחה לאבות שרירה וקיימת ללא תנאי. התנהגותם המוסרית של ישראל אינה יכולה לבטל את ההתחייבות לאבות. איך תוכל לשאת את פני האבות אחרי שהשמדת את זרעם והפרת את בריתך – אחרי שעשית ממני ישראל חדש? איאפשר, איאפשר!'. אף בזאת עדיין לא נתמצתה הסוגיה של תכסיסי התפילה של משה. ראה בסופו של פרק לב: 'אנא חטא העם הזה? חטאה גדלה [...] ועתה אם תשא חטאתם, ואם אין, מחני נא מספרך אשר כתבת' (פס' 32). לכאורה, החוצפה הנביאית ניצחה, אבל למעשה אין הדבר כך שכן אלוהים עונה למשה: 'ועתה לך נחה את העם אל אשר דברתי לך הנה מלאכי ילך לפניך וביום פקדי ופקדתי עליהם חטאתם' (פס' 34). ראשית נפרש את פרשת 'מלאכי ילך לפניך' ואחר כך את פרשת 'וביום פקדי ופקדתי'.